

ऋणनिर्देश -----

प्राचीन भारतीय संस्कृतीबद्दल माझ्या मनात अतीव औत्सुक्य आणि स्वाभिमान दृढ आहे. त्यासाठी भारतीय इतिहास आणि पुरातत्त्व यांचा अभ्यास करण्यामागे विशेष प्रेरणा कै.प्रा. गजानन भिडे यांची आहे . त्यातूनच हा लघुशोधप्रबंधाची मांडणी करण्यास सुरूवात केली त्यासाठी डॉ.सौ.वैजयंती नाईकनवरे यांनी मोलाचे मार्गदर्शन केले. लहानमोठ्या शंकांचे निरसन करून डॉ. रविकिरण जाधव यांनी माझा उत्साह कायम राखला. विषयाची सखोलता वाढविण्यासाठी पिताश्री प्राचार्य प्रभाकर बिडवे यांनी माझे उद्बोधन केले. विषयाची मांडणी योग्य रीतीने होण्यासाठी ऐतिहासिक विषयावरील लेखन करणारे माझे बंधू श्री अनिरुद्ध बिडवे यांनी मदत केली.प्रकल्पासाठी सामुग्री जमविण्यासाठी अनेक स्थळाना भेटी देणे, छायाचित्रे घेणे,घरच्या संगणकावर लेखन, याबाबत माझे पती श्री सुरेश फडतरे यांनी मदत केली. प्रकल्पाच्या प्रत्येक टप्प्यावर अनेक लहान मोठ्या कामात प्रा. अर्चना कोकाटे यांनी सातत्याने मदत केली.

प्रकल्पाच्या शेवटच्या टप्प्यात कालमर्यादेत प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी संगणकावर टंकलेखन करणे , पुस्तकबांधणी करणे यासाठी सोनाली कुलकर्णी, महेश लोकापुरे, वैजनाथ तालिकोटी , माझ्या विद्यार्थ्यांनी तसेच श्री शंकरराव पवार यांनी ऐन वेळेची मदत केली . याशिवाय अनेक स्नेह्यांनी वेळोवेळी सहकार्य केले.

वरील सर्वांचा मनःपूर्वक ऋणनिर्देश !!

----- सौ.सुमती सुरेश फडतरे

प्रस्तावना -----

मानवी संस्कृतीचा इतिहास अभ्यासल्याशिवाय मानवास भविष्यातील प्रगती केवळ अशक्य आहे . यासाठी ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक ठेवा मूर्त स्वरूपात जतन करून नव्या पिढीपुढे प्रदर्शित करण्याची आज समाजाला आवश्यकता आहे. सामाजिक भावनांचा यातून प्रतीत होणा-या भारतीय संस्कृतीचा अभ्यास करावयाचा असेल तर त्यासाठी मूर्तीशास्त्राचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे . अविष्कार करण्यासाठी सामाजिक जीवन समृद्ध व सुखी करण्यासाठी गतकाळाकडे दृष्टिक्षेप टाकण्याची आवश्यकता आहे .

जीवनमूल्ये पारंपारिक अनुभवाच्या संचयनातून निर्माण होतात . कारण गतकाळातील अदृश्य झालेले संस्कृतीवैभव आजही जुन्या मूर्तिशिल्पाद्वारे डोळ्यासमोर दृश्य स्वरूप होऊ शकते . म्हणून प्राचीन भारतीय संस्कृतीचा हा ठेवा अनुभवण्यासाठी मूर्तिशास्त्राचा अभ्यास करण्याचे संशोधिकेने ठरविले. परंतु मूर्तिशास्त्राचा हा आवाका हिमालयापेक्षाही प्रचंड आहे . म्हणून संशोधिकेने तिच्या क्षमतेनुसार त्यातील एका शिखरावर आरोहण करण्याचे ठरविले . त्यातूनच हा छोटा अभ्यास प्रकल्प उभा राहिला आहे. त्यासाठी संशोधिकेने सोलापूर जिल्ह्यातील विष्णू आणि विष्णू अवतार यांच्या प्रतीक मूर्तींचा अभ्यास हा विषय निवडला .

भारतीय परंपरा आणि संस्कृती यावर आपल्या विविध धार्मिक श्रद्धाद्वारे प्रभाव टाकणा-या आणि वैष्णव या समूहनावाने ओळखल्या जाणा-या असंख्य भक्तांच्या धार्मिक श्रद्धेचा केंद्रबिंदू म्हणजे हिन्दुधर्मातील महान् त्रिदेवांपैकी विष्णू ही देवता आहे. ऐतिहासिक दृष्ट्या वैदिक भारतीयांच्या देवतासमूहातील कमी महत्वाची देवता म्हणून विष्णुभक्तीची सुरुवात झाली. कालांतराने अनेक गुंतागुंतीच्या संवर्धन आणि रूपांतरण प्रक्रियेतून तिचा विश्वरक्षक आणि विश्वनियंत्रक देवता म्हणून विकास झाल्याचे दिसून येते.

प्राचीन भारतीय इतिहास, संस्कृती , आणि पुरातत्वशास्त्राची अभ्यासक म्हणून संशोधिकेला हिन्दु धर्मशास्त्रांचा भारतीय परंपरा आणि यावर पडलेल्या प्रभावाबद्दल नेहमीच औत्सुक्य वाटत आले आहे . विशेषतः सोलापूर जिल्ह्यातील विष्णू व विष्णू अवतार याची प्रतिके आणि मूर्ती याबद्दल विशेष जिज्ञासा निर्माण झाली आहे ; आणि त्याच प्रेरणेतून संशोधिकेने हा विषय निवडला .

संशोधिकेच्या अभ्यासाची भौगोलिक मर्यादा सोलापूर जिल्हा असून या जिल्ह्यातील विष्णू आणि विष्णू अवतारांच्या विविध मूर्ती आणि प्रतिकांचा शोध घेतला असून त्यांचा पुरातत्वशास्त्र ,इतिहास आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्याचा मानस आहे . त्यासाठी सर्वेक्षण , निरीक्षण , मुलाखती , चर्चा , तज्ञ आणि त्यांच्या साहित्यकृती यांचा संदर्भ घेणे या संशोधन साधनांचा संशोधिकेने उपयोग केला आहे . जरूरीप्रमाणे संबंधित स्थळांना समक्ष भेटी देऊन छायाचित्रे घेतली आहेत तसेच माहिती मिळविली आहे . या माहितीचे संकलन करून सदर शोधनिबंध प्रस्तुत करित आहे .